

R. VENCKUTĖ

LIETUVIŲ KALBOS KIEKYBINĖ BALSŲ KAITA (APOFONIJA)

Balsių kaitos sistemos susiklostymą baltų kalbose, Chr. Stango nuomone, galima charakterizuoti, skiriant kelis chronologinius alternacijų sluoksnius:

1) paveldėtoji ide. balsių kaita, vienodai atsispindinti visose baltų kalbose, pvz., *kvėpia:kvāpas* (ide. **ě:ǫ*), *keisti:kaità:kisti* (ide. **ěi/ǫi:i*), *beřti:barstýti:birti* (ide. **ěr/ǫr:r*);

2) baltų kalbų vokalizmo sistemos formavimosi sąlygoti paveldėtosios balsių kaitos sistemos pasikeitimai, pvz., *rėplióti:ropóti*, *šveisti:šviěsti:švisti*;

3) specifinių baltiškų alternacijų atsiradimas dėl metatonijos ir kitų prozodinių reiškinių, pvz., *vařnas:vārna* (**ǣR:āR*).

Turint tai galvoje, patogiausia turbūt vartoti terminus **metafonija** (paveldėtoji kokybinė kaita) ir **apofonija** (paveldėtoji kiekybinė kaita), taip pat negalima išleisti iš akių vokalizmo alternacijų reguliarumo tam tikrose morfologinėse opozicijose, kurioms tos alternacijos suteikia papildomą fonologinę charakteristiką, nes be šito neįmanoma išsiaiškinti nei balsių kaitos istorijos, nei apytiksliai sugrupuoti alternacijų pagal jų santykinę chronologiją.

Dabartinėje lietuvių kalboje paveldėtosios apofonijos (kiekybinės kaitos) alternacijų įvairovė daug didesnė, negu paveldėtosios metafonijos, be to, apofonija būdinga ne tik žodžių darybai, bet ir žodžių (daugiausia veiksmažodžių) kaitymui, todėl apofoninių alternacijų aprašymas bene geriausiai gali parodyti specifinius lietuvių kalbos balsių kaitos sistemos bruožus, kuriais ji skiriasi nuo paveldėtojo ide. balsių kaitos modelio.

Kiekybinė ide. balsių kaita (apofonija) paprastai aprašoma, laikantis trijų balsių kaitos laipsnių schemas. Pagal ją paveldėtąjį silpnąjį balsių kaitos laipsnį dabartinėje lietuvių kalboje genetiškai atitinka:

a) dvibalsio kaitaliojimas su trumpuoju balsiu — *keisti:kisti, lipti:liėptas, rišti:ráiřioti, daužti:dūžti*;

b) mišriųjų dvigarsių *al, ar, am, an, el, er, em, en* kaitaliojimas su *il, ir, im, in* (rečiau su *ul, ur, um, un*), kilusiais iš ide. **l, r, m, n* — *užmiřšti:užmaršùs, telpa:tilpti, gerklė:gurklỹs, meřkti:miřkti, keřša:kiņšo, žeņgti:žiņgsnis* ir pan.

Sinchroniškai šių dvigarsių kaita laikytina kokybine, nes kaitaliojasi skirtingos kokybės balsiai.

Pailgintąjį ide. laipsnį (vṛddhi) dabartinėje lietuvių kalboje atitinka trumpųjų balsių *a, e, i, u* kaitaliojimas su ilgiaisiais *o, é* (kilusiais iš **ā, ē*) ir *y, ū* : *suprasti* : *prōtas, kèpti* : *kēpis, rišti* : *ryšys, mūšti* : *mūšis*. Šių lietuvių kalbos alternacijų visiškai aiškia ide. vṛddhi tąsa laikyti negalima, nes, pasak Chr. Stango, didelis jų dažnumas žodžių daryboje ir kaityboje greičiausiai yra kildintinas iš baltų-slavų epochos, be to, alternacijas *a* : *o, e* : *é* sinchroniškai turėtume laikyti mišriąja kaita, nes čia kaitaliojasi skirtingos kokybės ir kiekybės balsiai.

Visos čia nurodytos apofoninės dabartinės lietuvių kalbos alternacijos yra susijusios su morfologinėmis opozicijomis. Pavyzdžiui, tam tikros šaknies struktūros tranzityviųjų ir intranzityviųjų veiksmažodžių opozicija dėsningai charakterizuojama pagrindinio ir silpnojo (genetiškai) laipsnio kaita: *glaūsti* : *glūsti, kėlti* : *kilti, keīsti* : *kīsti, leñkti* : *liñkti, miēšti* : *mišti, smeīgti* : *smīgti* ir t. t.

Didesnis ar mažesnis balsių kaitos reguliarumas būdingas ir kitiems lietuvių kalbos veiksmažodžių bei vardažodžių darybos tipams, pvz., išvestiniams veiksmažodžiams su priesaga *-inti*: *lipti* : *laipinti, miřsti* : *marřinti, mīsti* : *maitinti* (kirčiuotos priesagos vediniai turi pagrindinį laipsnį), *glūsti* : *glūdinti, likti* : *lỹkinti, vėžti* : *vėžinti* (nekirčiuotos priesagos vediniai turi pailgintąjį laipsnį); vardažodžių daryboje apofonija būdinga tam tikros šaknies struktūros galūnių vediniams: *kīšti* : *kỹšis, skristi* : *skrỹdis, stįgti* : *stỹgius, mūšti* : *mūšà, mūšis, užtrūkti* : *užtrūkis, gėras* : *gėris, tekėti, tēka* : *tēkmė, málti* : *mōlė, platūs* : *plōtis* (išvestinis žodis turi pailgintąjį laipsnį).

Lietuvių kalbos veiksmažodžių kaityboje reguliari apofonija būdinga tam tikrų struktūrinių tipų pirminių veiksmažodžių pagrindinėms formoms, ypač esamojo ir būtojo kartinio laiko kamienu opozicijai.

1) Pirminių veiksmažodžių, kurių šaknies struktūra (C)CiRT/S, pvz., *triñkti, kiřpti, kiñšti*, esamojo laiko *a*-kamieno ir būtojo kartinio laiko *o*-kamieno opoziciją fonologiškai charakterizuoja paveldėtoji apofonija (reguliarus mišriųjų dvigarsių *el, er, em, en* kaitaliojimas su *il, ir, im, in*): *keñša* : *kiñšo, kiñšti, keřpa* : *kiřpo, kiřpti, keřta* : *kiřto, kiřsti, kreñta* : *kriñto, kriñsti, leñda* : *liñdo, lįsti, mėlžia* : *milžo, milžti, peřka* : *piřko, piřkti, peřša* : *piřšo, piřsti, reñka* : *riñko, riñkti, seřga* : *siřgo, siřgti, sleñka* : *sliñko, sliñkti, treñka* : *triñko, triñkti, telpa* : *tilpo, tilpti, velka* : *vilko, vilkti*. Tokią pat kaitą randame ir latvių kalboje, pvz., *cērpu* : *cirpu, cīrpt, cērtu* : *cirtu, cirst, kremtu* : *krimtu, kīrst, lienu* : *līdu, līst, pērku* : *pirku, pīrkt, velku* : *vilku, vilkt*. Šiam struktūriniam tipui priklauso 14 lietuvių kalbos veiksmažodžių. Toks pat pagrindinių formų šaknies vokalizmo santykis yra ir šiuose netaisyklinguose veiksmažodžiuose : *gēna* : *gīnė, giñti* (la. *dzenu* : *dzīnu, dzīt*), *mēna* : *mīnė, miñti, vērda* : *vīrė, vīrti, vēja* : *vījo, vīti* (nuo *kiñšti* tipo skiriasi šaknies struk-

tūra ir būtojo kartinio laiko kamiengaliu); *brenda* : *brido*, *bristi* (la. *brienu* : *bridu*, *brist*), *kreinta* (*kriinta*) : *krito*, *kristi* (la. *krītu* : *kritu*, *krist*), *liėka* : *liko*, *likti* (la. *palieku* : *paliku*, *palikt*), *skreinda* : *skrido*, *skristi* (kitokia šaknies struktūra).

2) Daug gausnei pirminių veiksmažodžių esamojo laiko *ia-* (rečiau *a-* ir *na*) kamieno ir būtojo kartinio laiko *ė-*kamieno opozicijos daliai būdingas reguliarus pagrindinio ir pailgintojo laipsnio kaitaliojimas (šiam tipui priklauso 67 veiksmažodžiai). Apofonija čia randama tokiais atvejais:

a) kai veiksmažodžio šaknyje yra balsis *e* (rečiau *-a*, *u*) ir šaknis baigiasi sprogstamuoju arba (rečiau) pučiamuoju priebalsiu, t. y. kai šaknies struktūra (C)CeT/S, esamojo laiko formos turi pagrindinį balsių kaitos laipsnį (paveldėtą trumpąjį balsį), būtojo kartinio laiko formos – ilgąjį. Bendraties balsis toks pat, kaip ir būtojo kartinio laiko formų: *drėbia* : *drėbė*, *drėbti*, *dvėsia* : *dvėšė*, *dvėsti*, *kėčia* : *kėtė*, *kėsti*, *klėscia* : *klėstė*, *klėsti*, *krėčia* : *krėtė*, *krėsti*, *kvėpia* : *kvėpė*, *kvėpti*, *lėkia* : *lėkė*, *lėkti*, *plėčia* : *plėtė*, *plėsti*, *pūčia* : *pūtė*, *pūsti*, *rėškia* : *rėškė*, *rėkšti*, *skėčia* : *skėtė*, *skėsti*, *slėgia* : *slėgė*, *slėgti*, *slėpia* : *slėpė*, *slėpti*, *srėbia* : *srėbė*, *srėbti*, *šlėkia* : *šlėkė*, *šlėkti*, *tėšia* : *tėšė*, *tėšti*, *trėkia* : *trėkė*, *trėkti*, *trėsia* : *trėšė*, *trėsti*, *trėškia* : *trėškė*, *trėkšti*, *tūpia* : *tūpė*, *tūpti*, *vāgia* : *vōgė*, *vōgti*, *žlėgia* : *žlėgė*, *žlėgti* (22 veiksmažodžiai).

b) kai veiksmažodžio šaknyje yra mišrusis dvigarsis arba dvibalsis *au*, esamojo laiko formų vokalizmo santykis su būtojo laiko vokalizmu toks pat, kaip *drėbti* atveju: *bėria* : *bėrė*, *bešti*, *bliāuna* : *bliōvė*, *bliāuti*, *būria* : *būrė*, *būrti*, *diria* : *dyrė*, *dirti*, *dūmia* : *dūmė*, *dūmti*, *dūria* : *dūrė*, *dūrti*, *gėlia* : *gėlė*, *gėlti*, *gėria* : *gērė*, *gėrti*, *gilia* : *gylė*, *gilti*, *gina* : *gynė*, *ginti*, *giria* : *gyrė*, *girti*, *grūmia* : *grūmė*, *grūmti*, *iria* : *yrė*, *irti*, *kāria* : *kōrė*, *kārti*, *kėlia* : *kėlė*, *kėlti*, *krāuna* : *krōvė*, *krāuti*, *kūlia* : *kūlė*, *kūlti*, *lėmia* : *lēmė*, *lėmti*, *mīna* : *mīnė*, *mīnti*, *nėria* : *nērė*, *nėrti*, *pīna* : *pīnė*, *pīnti*, *plāuna* : *plōvė*, *plāuti*, *rāuna* : *rōvė*, *rāuti*, *sėmia* : *sēmė*, *sėmti*, *skėlia* : *skėlė*, *skėlti*, *skilia* : *skylė*, *skilti*, *skīna* : *skīnė*, *skīnti*, *skīria* : *skīrė*, *skīrti*, *spīria* : *spīrė*, *spīrti*, *stūmia* : *stūmė*, *stūmti*, *stvėria* : *stvērė*, *stvėrti*, *šāuna* : *šōvė*, *šāuti*, *šėria* : *šērė*, *šėrti*, *tīna* : *tīnė*, *tīnti*, *tīria* : *tīrė*, *tīrti*, *trėmia* : *trēmė*, *trėmti*, *tvėria* : *tvērė*, *tvėrti*, *vėlia* : *vėlė*, *vėlti*, *vėmia* : *vēmė*, *vėmti*, *vėria* : *vērė*, *vėrti*, *vīlia* : *vīlė*, *vīlti*, *žėlia* : *žėlė*, *žėlti*, *žėria* : *žērė*, *žėrti* (45 veiksmažodžiai).

Tokią pat kaitą randame ir latvių kalboje, plg. *beru* : *bėru*, *bėrt*, *bļauju* : *bļāvu*, *bļaut*, *buru* : *būru*, *burt*, *ceļu* : *cēlu*, *celt*, *duru* : *dūru*, *durt*, *dzeļu* : *dzēlu*, *dzelt*, *dzeru* : *dzēru*, *dzert*, *iru* : *īru*, *iīt* ir t. t.

Reguliarų šio tipo apofoninį trumpojo ir ilgojo balsio kaitaliojimąsi lēmė, be abejonės, šaknies fonologinė sandara. Juk iš esmės tokią pat kaitą galima įžiūrėti ir tų lietuvių kalbos pirminių veiksmažodžių pagrindinėse formose, kurių šaknyse yra paveldėti trumpieji balsiai *e*, *a* ir kurios baigiasi sprogstamuoju ar pučiamuoju priebalsiu: *bėda* : *bėdė*, *bėsti*, *dėga* : *dėgė*, *dėgti*, *kāsa* : *kāsė*, *kāsti*, *kėpa* : *kėpė*, *kėpti*, *lāka* : *lākė*, *lākti*, *lėsa* : *lėsė*, *lėsti*, *mėzga* : *mėzgė*, *mėgzti*, *mėta* : *mėtė*, *mėsti*,

nėša : nėšė, nėšti, pėša : pėšė, pėšti, plāka : plākė, plākti, rāka : rākė, rākti, rėzga : rėzgė, rėgzti, sėga : sėgė, sėgti, sėka : sėkė, sėkti, tėpa : tėpė, tėpti, vėda : vėdė, vėsti, vėža : vėžė, vėžti (18 veiksmazodžių). Alternacijas *a : ā, e : ē* nuosekliai turime pripažinti tokia pat morfologizuota kaita, kaip ir *drėbia : drėbė* ar *bėria : bėrė*, nes jos būdingos tam pačiam morfologinės opozicijos tipui, bet dėl skirtingų fonologinių ir morfologinių sąlygų formaliai nevienodai realizuojamos. Turint galvoje funkcinį (taip pat formalųjį) alternacijų *a : ā, e : ē* panašumą su *a : o, e : é* ir ypač su *i : y, u : ū*, galima, atrodo, manyti, kad jos pritampa prie paveldėtosios apofonijos modelio (reprezentuoja pagrindinio / pailgintojo laipsnio kaitą). Šią lietuvių kalbos dirvoje susidariusią kiekybinę kaitą *a : ā, e : ē* siūlytume vadinti neoapofonija. Latvių kalbai panaši kaita nebūdinga., plg. *degu : degu, degt, cepu : cepu, cept.*

Reguliarų *i : y, u : ū* kaitaliojimąsi, formaliai atitinkantį pagrindinio ir pailgintojo laipsnio apofoninį santykį, dabar randame ir tam tikroje infiksinių veiksmazodžių paradigmos dalyje. Ši kaita būdinga tiems infiksiniams veiksmazodžiams, kurių šaknies sandaros ypatybės neleido išlikti nosiniam intarpui tarp trumpojo balsio ir priebalsių *l, r, j, v* bei *s, š, ž*; intarpui išnykus, esamojo laiko šaknies balsis pailgėjo (būtojo kartinio laiko formose jis išlieka trumpas), pvz., *būra* (< **binra*) : *būro*, *čiūra* (< **čiunra*) : *čiūro*, plg. taip pat *bāla* (< **banla*) : *bālo*, *glēra* (< **glenra*) : *glēro*. To paties tipo laikytini ir tokie veiksmazodžiai, kurie esamojo laiko formose, be nosinio intarpo, turi dar ir priesagą *-st-*: *dvysta* (< **dvi-n-st-a*) : *diviso*, *gįžti* (< **ginžsta*) : *gįžo*, *dūžta* (< **dunžsta*) : *dūžo* ir t. t. Iš „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (V., 1972) tokių veiksmazodžių priskaičiuojama 22 (iš jų 7 šaknyje turi trumpuosius *a, e*, kiti — *u, i*), o *būra* : *būro* tipo — 51 (10 iš jų šaknyje turi *a, e*, likusieji — *u, i*). Veiksmazodžiai, kurių esamojo laiko formose dėl šaknies fonologinės sandaros negali išlikti nosinis intarpas ir dėl to pailgėja trumpasis šaknies balsis, dabartinėje lietuvių kalboje sudaro šiek tiek mažiau kaip pusę visų infiksinių veiksmazodžių (atitinkamai 73 *būra* : *būro* tipo, 89 *aūka* : *āko* tipo). Kadangi ilgojo ir trumpojo balsio kaitaliojimas infiksinių veiksmazodžių esamojo ir būtojo kartinio laiko formose dabar charakterizuoja didelę šios veiksmazodinės opozicijos dalį, *būra* : *būro*, *dūžta* : *dūžo* tipo alternacijas taip pat turime įtraukti į dabartinės lietuvių kalbos balsių kaitos sistemą. Į jas derėtų žiūrėti kaip į pagrindinio ir pailgintojo laipsnio apofoninio santykio atnaujinimą, kurį sąlygojo kalbos fonologinis modelis. Panašiai kaip *a : ā, e : ē* kaitą (*dėga* : *dėgė, dėgti, lāka* : *lākė, lākti*), *i, u* kaitaliojimąsi su ilgaisiais *y, ū* (*būra* : *būro*, *čiūra* : *čiūro*, *dvysta* : *diviso*, *dūžta* : *dūžo*) galėtume vadinti neoapofonija.

Latvių kalbos giminiškų veiksmazodžių pagrindinių formų opozicija realizuojama kitaip, plg. la. *birst* : *bira, birt, irst* : *ira, iūt* — lie. *būra* : *būro, birti, ūra* : *ūro, iūti*, la. *dziest* : *dzisa, dzist* — lie. *gėsta* : *gėso, gėsti*, la. *jūtu* : *jutu, just, lipu* : *lipu, lipt* — lie. *juūta* : *jūto, jūsti, liūpa* : *lipo, lipti*.

Sugrupavus visas dabartinės lietuvių kalbos balsių alternacijas, būdingas pirminių veiksmožodžių pagrindinių formų paradigmoms, išryškėja toks kiekybinės kaitos vaizdas:

Paveldėtoji apofonija	_____ / sinchroniškai / kokybinė (<i>keĩ-ša : kiĩšo</i>), mišrioji (<i>kėlia : kėlė</i>), kiekybinė (<i>pĩla : pýlė</i>) kaita
Vėlyvoji apofonija (neoapofonija)	_____ / sinchroniškai / kiekybinė (<i>dėga : dėgė, dėgti, plàkti : plāka, plākė; kýla : kilo, kilti</i>) kaita.

SMULKMENA

LIV

Kalbinius duomenis, imtus iš J. Otremskio (Otrębski) veikalo *Wschodnolietewskie narzecze twereckie. Część I. Gramatyka. – Kraków, 1934. Część III. Zapożyczenia słowiańskie. – Kraków, 1932*, paprastai traktuojame kaip Tverėčiaus tarmės faktus. Tačiau autorius juos ėmė ne iš paties Tverėčiaus, bet iš Guntauniūkų (tarmiškai Guntaunỹkų) kaimo, esančio maždaug pusiaukelyje tarp Tverėčiaus ir Adutiškio miestelių, kurio šnekta mažmožiais skiriasi nuo paties Tverėčiaus ir artimųjų jo apylinkių šnektos. Tyrinėtojams tai pravartu žinoti. Suprantama, Otremskio aprašytą šnektą ir toliau iš tradicijos vadinsime Tverėčiaus tarme, tik panaudodami jos duomenis lingvogeografijos reikalui, turime neišleisti iš akių šios pastabos.

Z. Zinkevičius